

387.

Den stora pesten i Viru-Nigula socken år 1710—1711

av

Voldemar Miller.

Den sista stora pesten härjade i Estland under åren 1710 och 1711 som det stora nordiska krigets följeslagare. Folktraditionen har bevarat otaliga sägner från denna fasansfulla sjukdomens och förstörelsens tid. I Eesti Rahvaluule Arhiiv förefinnas tusentals sagor om pesten och "hundmänniskorna", vilka vid denna tid skövlande bröto fram genom landet. Pestens hemiska följder ha i folkets mun antagit mångdubbla mått, och man berättar sagolika historier om hur i en socken en enda människa överlevde pesten och hur hon vid åsynen av ett färskt fotspår kysste det. "Det är som om pesten gått fram här", säger man ännu, då man vill beteckna en fullständig upplösning och förstöring.

Med den stora pesten sluta också i allmänhet skildringarna av det stora nordiska kriget och Estlands införlivande med Ryssland. Egendomligt nog finns det dock inga uttömmande beskrivningar av pesten, ehuru jämförelsevis rikliga källor, som t. o. m. tillhandahålla noggranna statistiska uppgifter, föreligga. Det finns endast en rad föga ingående småartiklar i press och årsböcker. Det enda större arbetet, dr. P. Fr. Körbers år 1771 utkomna "Abhandlungen von der Pest und anderen hinraffenden Seuchen", har blivit en svåråtkomlig raritet, som, då den med sitt deskriptiva sätt och författarens stora intresse för medicinska och hygieniska frågor lämnar ekonomiska och sociala förhållander helt i bakgrunden, föga motsvarar vår tids krav på en historisk undersökning.

I arkiven finns det däremot gott om källmaterial. Den förnämsta källan angående Estland är den nu i Estlands Centralarkiv (ERKA) deponerade "Inquisition über die Güter Estlands im Jahre 1712". I där samlade dokument uppräknas gårdar och på dem boende människor från år 1712. I särskilda kolumner stå

upptagna husbönder, bondsöner, bonddöttrar, drängar och pigor samt åldringar och minderåriga, båda könen vart för sig, dessutom även antalet hästar, oxar och kor för varje gård enskilt jämte dess storlek i hakar. Antalet döda ges i Viru-Nigula (Maholm), en socken i Virumaa (Wierland), som totalsumma för by eller herrgård utan någon som helst klassifikation, medan däremot i andra socknar en noggrann sådan genomförts.

Ur uppräkningsen av gårdarna framgår, huru många hakar jord de efter pesten bebodda hemmanen omfattade. Däremot bli de obebodda gårdarnas antal och storlek i allmänhet icke klarlagda. Vid en del herrgårdar har man icke ifyllt kolumnen för de döda, men därav får man naturligtvis ej draga den slutsatsen, att pesten icke gått fram där. Ganska ofta står i stället den lakoniska anmärkningen "rein ausgestorben".

Enligt Paul Jordans påstående skulle det inte råda något tvivel om tillförlitligheten av 1712 års inkquisition¹. Tyvärr kan man ej instämma, emedan motsvarande folkräkning och deklaration var avsedd att klarlägga beskattningsmöjligheterna. För såväl ridderskap som godsförvaltning och bönder var det ju mest fördelaktigt att framställa landet så utblottat som möjligt. Det var godsägarna som genomförde inkquisitionen, ehuru det skedde i form av officiella instanser, s. k. mannrichterdomstolar². Godsförvaltningen gav uppgifter bevittnade av fem bönder. Befolkningens genom det långa kriget avtrubbade ordningssinne och plikt känsla lämnade egennyttan fritt spelrum, och mannrichterdomstolarna saknade ett tillräckligt intensivt intresse för saken för att söka motarbeta detta förhållande. För att övertyga oss om riktigheten av det ovan sagda behöva vi blott anföra följande ur ett protokoll av den 13 juli 1713 från Küti gods:

¹ Paul Jordan, *Geschichte der Pest in Estland im Jahre 1710. St. Peterburger Kalender für das Jahr 1880*, II. Theil, s. 80. ...: "An die Zuverlässigkeit der Angaben über die Anzahl der Lebenden ... ist eigentlich keine Veranlassung zu zweifeln, wenn man diese Lebende als factische Bevölkerung der Bauergesinde ansieht."

² A. a. s. 60 uppger Jordan som genomförare av inkquisitionen hakenrichterdomstolarna. I uti mannrichterdomstolarnas protokollbok förefintliga protokoll från inkquisitionen ha vi dock bevis för att det i själva verket var mannrichterdomstolarna, som genomförde den.

"Weilen das Gericht erfahren, das viele von Asserischen Bauern verschwiegen worden, als wurde der Amtzman nebst den 5 geschwore(nen) Bauern nahm: Rehe Jack, Hanso Jacob Poick, Peter Nicolas. Musta Nicola Hans u(nd) Korzo Hinrich nach Kurkel verschrieben u(nd) befraget warumb sie damahls auf ihr threw geleist(eten) Eide n(icht) alle richtig angegeb(en) sondern viele verschwiegen". Då angåvo de dem, vilka den gången förtigits, nämligen Tilo, dennes två söner Tilo Thomas och Tilo Jürri ävensom bonden Valti Jahn, född i Voore och först efter hungeråren bosatt på Aseris område. Så förklarades denne då härstamma från Voore.

Dessutom hade de förbigått Norra Jan från Langena i Vairwara och Karja Jahn från Kadrina socken. Var denne var född, visste de ej. Efter hungeråren hade han varit bosatt på Aseris område.

Vidare uppdagade de Heike Jahn, som härstammade från Aseri men förtigits vid inkquisitionen.

Likaledes hade Ott född i Toolse (Ott von Tolsburg) förtigits.

Anförandet slutar med orden: "Welches dem Generalgouv. zur Entscheidung übergeben solt." ³

Vid inquisitionens klarläggande av de levandes antal ha de i kärr och skogar då ännu gömda ⁴ troligen icke medtagits utan liksom offren för ryssarnas härjningståg ⁵ räknats till de avlidna.

Å andra sidan hjälper tydligen den omständigheten till att utjämna den därigenom uppkomna felaktigheten, att en del döda säkerligen glömdes.

³ ERKA (Eesti Riigi Keskarhiiv), Fragmente 1716. a. inkvisitioolist, Virumaa & Järvamaa, kladden till protokoll av den 13 Juli 1713 från inkquisitionen.

⁴ Jordan, a. a., s. 80.: "An die Zuverlässigkeit ..., ist ..., keine Veranlassung zu zweifeln während immerhin sich noch viele zur Zeit der Pest, wie das auch berichtet wird, in die Wälder und anderswohin verlaufen haben können, die erst nach der Inquisition wieder zum Vorschein kamen."

⁵ Christian Kelch, Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707, Dorpat 1875. Kelchs krönika omnämner endast en gång (sid. 145) ett större härjningståg till Viru-Nigula; största delen har gått denna socken förbi.

Trots alla anförda brister förblir dock 1712 års inkvisitionsbok en förstklassig källa, och dess värde endast ökar därigenom, att 1716 års annotation delvis möjliggör kontrollering och korrigering av siffrorna för de överlevandes antal.

Inkvisitionsbokens uppgifter om Viru-Nigula socken äro jämförelsevis ofullständiga⁶. Uttömmande äro uppgifterna från Samma, Varudi (Alt und Neu Wartz), Vasta, Pada, Kalvi, Malla, Koogu, Ulvi, Aseri, Kabala och Kunda herrgårdar. Även här saknas dock dödssiffran för en del orter som Koila och Villavere byar samt även en del av kustområdet och ensamma gårdar. Överhuvud har man i inkquisitionen föga noggrannt räknat med sådana, som ej hade någon jord till sitt förfogande, s. k. "Losstreiber", och torpare. Till uppgifterna om Möisa Satz (Satsubyn) har man endast gjort anmärkningen: "An Wirthe Sohne undt Knechten die Arbeit thun können hat sich bei der Inquisition befunden so wie sie es von Eydes statt ausgesagt Stücken obigen Persohnen 5." Detta är undertecknat av en E. Schütz⁷. Samme Schütz har ock gett mycket ofullständiga uppgifter om sex under Andja herrgård lydande byar. I kolumnerna för de levande stå här en massa siffror, vilkas betydelse är mycket oklar, medan kolumnen för de döda ej alls är ifylld. Från Rannamöisa by finnas inga andra uppgifter än anmärkningen "rein ausgestorben" hos Arro Jürri⁸. Av en jämförelse med annotationen från år 1716 se vi, att i Satsu endast 7 familjer nämnas, av vilka emellertid två äro inflyttade⁹. Rannamöisa by omnämnes ej år 1716. Sålunda gäller "rein ausgestorben" synbarligen för hela byn.

Om vi summera inkquisitionens alla uppgifter från Viru-Nigula 1712, få vi antalet överlevande till 746 och de döda till 1267, vilket vill säga, att dödligheten var 63% eller att endast var tredje människa överlevde pesten. Man har emellertid här medräknat även överlevande från de herrgårdar, där uppgifter om antalet döda saknas. Frånräkna vi dessa, kommer förhållandet att te sig annorlunda, nämligen som 446 till 1267. Alltså dödligheten 76% eller tre fjärdedelar av invånarantalet. Helt säkert

⁶ ERKA, Inquisition über Güter Estlands im Jahre 1712, s. 42—63.

⁷ Inquisition 1712, s. 61.

⁸ Ibidem, s. 62 f.

⁹ ERKA, 1716 års annotation, s. 12.

komma vi genom den senare beräkningen det verkliga förhållandet närmast, då det ju i stället för dödlighetssiffran ibland står "rein ausgestorben".

1716 års annotation uppger 904 överlevande (därutöver även barn under 5 år). Enligt Viru-Nigula kyrkböcker, varest en namnförteckning över de döda börjar strax efter 1712 års inkquisition den 10 augusti 1712, ha under tiden avlidit 22 män och 21 kvinnor (dessutom barn angående vilka man ej med säkerhet kan bestämma, om de äro födda före eller efter pesten)¹⁰. Addera vi till den ovannämnda siffran dessa 43, få vi de överlevandes antal efter pesten till 947. Alltså 201 personer mer än 1712 års inkquisition uppger. Denna skillnad vore mycket stor, om, som det redan påpekats, uppgifterna angående "lösdrivarna" i nämnda inkquisition ej vore så ofullständiga. Jordan påstår, att dessa nästan alldeles uteslutits vid 1712 års inkquisition¹¹. I så fall skulle de ej blott utjämnat skillnaden, utan det skulle även blivit ett överskott. Det är dock självklart, att man vid olika herrgårdar lämnat olika noggranna uppgifter om dessa lösdrivare och om torparna. I ena fallet äro de medräknade, i det andra inte. Själva begreppet lösdrivare är mycket oklart. Ibland benämnas så familjer med mindre än $\frac{1}{4}$ hake jord. I Sats (Satz, Saz) noteras däremot i 1712 års inkquisition "Losstreiber" som "Fremder"¹². Hit räknas framför allt herrgårdarnas tjänstepersonal, alltså den icke beskattade befolkningen.

Som absolut tal får man dock ta 947 personer, därav 514 män och 433 kvinnor, d. v. s. det resultat man kommer till genom 1716 års annotation och Viru-Nigula kyrkbok. Nu kan man emellertid ej fastslå, om lösdrivarna utelämnats lika bland levande och döda, och därför få vi dödlighetsprocenten balanserande mellan 60 och 70.

De överlevande uppdelas enligt 1712 års inkquisition som följer: husbönder 265, bondsöner och drängar 82, gubbar 10 och minderåriga pojkar 40 samt bondhustrur 325, döttrar och pigor 40, gummor 20 och minderåriga flickor 49. Arbetsföra män fanns det alltså 347, arbetsföra kvinnor avsevärt mindre — 265. På

¹⁰ ERKA, Viru-Nigula kyrkbok 420, s. 147 f.

¹¹ Jordan, a. a., s. 84. . . . : "Die Badstüber und Lostreiber (Häusler) werden in der Inquisition nur selten, ihre Familien nie berücksichtigt."

¹² 1716 års annotation, s. 12.

fyra män kom det endast tre kvinnor. Inkvisitionen uppger vidare antalet familjer till 284. Här ha medräknats även ogifta herrgårdsdrängar, byherdar osv. Försedda med jord voro 188 familjer. Det område de besutto var $77\frac{7}{12}$ hakar stort. Bosättningen blir efter pesten alltså 3,5 man per hake använd jord. Frånräkna vi herrgårdens tjänstefolk och övriga "Losstreiber", få vi 2 arbetsföra män och 1,5 arbetsföra kvinnor per hake. Det är oerhört litet, om vi dra oss till minnes, att ända till år 1713 arbetskraften enligt gällande bestämmelser skulle vara 12 man per hake jord. 1716 års annotation uppger i Viru-Nigula socken $40\frac{1}{4}$ hakar jord.

1716 års annotation möjliggör en överblick av de efter pesten kvarstående ålder. Av 492 manliga invånare finns det barn (under 15 år, i inkvisitionen 6—20 år) 98, ynglingar (15—30 år) 114, medelålders män (30—50 år) 220 och gubbar (över 50 år) 60.

412 kvinnliga personer uppdelas i 76 barn, 150 unga, 164 medelålders och 79 gamla kvinnor. Antalet män är övervägande i alla åldersgrader utom bland gamlingarna, där antalet kvinnor både 1712 och 1716 är större. Födelsesiffran är för pojkar och flickor enligt kyrkboken lika både före och efter pesten¹³, men efter pesten förhåller sig antalet pojkar till antalet flickor som 77 till 132. Härav framgår, att dödssiffran för pojkar under 5 år varit mycket stor. Pesten måste ha varit desto mer obarmhärtig mot kvinnorna. Det är ej möjligt, att bland de döda i Viru-Nigula särskilja män och kvinnor. I Jöhvi socken har Paul Jordan tagit reda på förhållandet mellan antalet manliga och kvinnliga, som dött. Där ha av kvinnorna 65,4% avlidit, av männen 51,7%¹⁴. Skillnaden är icke så stor, att den efter pesten skulle få någon större betydelse för de överlevande. Synbarligen gjorde sig bristen på kvinnor kännbar redan före pesten efter den stora hungersnöden, för vilken ett avsevärt större antal kvinnor föll offer¹⁵.

Tyvärre lämnar 1712 års inkvisition inga uppgifter om de gårdar och det antal hakar, som nu förblevo öde. Med hjälp av

¹³ Viru-Nigula kyrkbok 420, s. 16—45.

¹⁴ Jordan, a. a. s. 82.

¹⁵ Viru-Nigula kyrkbok 420, s. 138—144. I begravningsregistren ha dock ofta under hungeråren de dödas kön ej antecknats, så att uppgifterna inte äro kompletta.

andra källor kunna vi dock bestämma antalet öde gårdar för några byar i Vasiku. I Viru-Nigula finnas däremot alltför få sådana möjligheter, för att man skulle kunna draga någon allmängiltig slutsats.

Vi ha nämligen genom kartor från den svenska tiden uppgifter om enstaka byar, som lydde under Koogu och Malla herrgårdar. Vi anteckna här uppgifterna från Unnaste by (Unnast By — Unnosche Dorf). I denna by fanns det 1680 15 familjer, som sammanlagt brukade 5 hakar jord¹⁶, 1712 5 familjer med $2\frac{1}{6}$ hakar¹⁷. I Paimala fanns det under motsvarande år 14 och 3 familjer, med 5 och 1 hakar jord¹⁸. Anmärkningsvärt är, att det år 1680 i den sistnämnda byn fanns 16 gårdar men att 2 redan då voro öde. Den största skillnaden finna vi i Koorküla (Kork, Koorküll). Enligt kartan har denna 11 gårdar med sammanlagt $5\frac{1}{2}$ hakar brukad jord, medan det där efter pesten bor endast 1 familj, 2 personer, som bruka $\frac{1}{3}$ hake¹⁹. Mindre förluster har Lettipea fiskareby lidit. Enligt kartan finns det där 23 gårdar, av dem 1 öde, efter pesten endast 10 familjer²⁰. I dessa byar blevo öde sammanlagt 43 gårdar eller 69,3% och 12 hakar jord eller 77,7%.

Med ledning av dessa fritt tagna exempel kan man sluta sig till åtminstone den minsta procenten av de gårdar, som blevo öde. Denna blir ungefär 50. Koorküla är en av de byar, där dödligheten är störst, men detta utjämnas delvis av att Lettipea by, vilken ligger vid kusten, synbarligen lidit mindre förluster.

Enligt inkquisitionens uppgifter äro de ekonomiska förhållandena i Viru-Nigula under år 1712 trots de svåra krigsåren jämförelsevis goda. Socknens 188 med jord försedda familjer besutto 182 hästar, 327 oxar och 289 kor, vilket sammanlagt utgör 768 större husdjur, 4 djur per gård och 1 per person (icke med jord försedda också inberäknade). Anmärkningsvärt är det förhållandevis stora antalet hästar, vilket tyder på att man i Viru-Nigula redan höll på att övergå från användandet av oxar som

¹⁶ ERKka (Eestimaa Rootsi Kindralkubernementi Arhiiv) IV 142.

¹⁷ Inquisition 1712, s. 52.

¹⁸ ERKka A V 47; Inquisition 1712, s. 52.

¹⁹ ERKka IV 140; Inquisition 1712, s. 52.

²⁰ ERKka V 45; Inquisition 1712, s. 52.

dragare till hästar ²¹. Detta är desto mer sannolikt, som kriget säkerligen med sina foror och plundringar betydligt minskat hästarnas antal. Att antalet djur var så stort, berodde naturligtvis även på minskningen av människor. De levande övertogo nämligen de dödas ägodelar.

Ej heller säd var det brist på, när pesten kom, vilket räakenskaperna från godsens gårdar utvisa. I dessa räakenskaper står upptaget, huru mycket säd godset fick från de gårdar, som blevo öde. Det förekommer anmärkningar som följande från Koogu herrgård:

"A. 1711 von verstorbenen Bauern geernt 2 Last Rocken", och "Rocken haben die Bauern ehe also sie gestorben seind geschnitten der Gärstl ist auf dem felde geblieben und haben die andere Bauer 17 Tonn Rocken von den verstorbenen Bauern Nachlass genommen" ²².

Man har påstått, att tillfrisknande med berätt mod sökte utbreda pesten för att sedan övertaga de avlidnas ägodelar ²³. Om detta var förhållandet även i Viru-Nigula, kan man ej fastslå i brist på samtida berättande källor. I allmänhet växer dödligheten med byarnas och familjernas storlek. Den största dödlighetssiffran, som inkvisitionsboken uppvisar i Viru-Nigula, är den för Pada by, där 184 personer av 223 ha avlidit (82,7%) ²⁴. Följande är Hase by med 81% ²⁵. Dessa äro de två största byarna, vilka före pesten båda hade över 200 invånare. Den minsta dödlighetssiffran uppvisar byn "Nugger", som bestod av endast 2 gårdar. Här dog 3 människor av 9 ²⁶, alltså 33%. Överhuvud är också dödligheten mindre i spridda gårdar och

²¹ I motsats till Syd-Estland, där J. Köpp finner, att antalet hästar är jämförelsevis litet (J. Köpp: Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis aastal 1710—1711, *Ajalooline Ajakiri* 1929, s. 20).

²² Inquisition 1712, s. 53.

²³ H. Bruiningk, Über die Verheerungen durch die Pest auf dem flachen Lande in Livland 1710, *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde*, Riga 1912, s. 389.

²⁴ Inquisition 1712, s. 45.

²⁵ Ibidem, s. 49.

²⁶ Ibidem, s. 44.

kustbyar. Det kan här också förekomma undantag, där man finner ett "rein ausgestorben" eller där antalet döda helt enkelt ej antecknats.

Jordan beräknar, att 60—72% av Estlands befolkning genom pesten dött ²⁷. Detta motsvarar ungefär förhållandet i Viru-Nigula. Syd-Estland led mindre förluster ²⁸, Nord-Estland däremot i allmänhet något större. Sålunda uppvisar inkvisitionsboken redan i grannsocknen Viru Jakobi 2349 döda mot 409 överlevande, alltså en dödlighet av 86% ²⁹. I Läänemaa (Vik) och Harjumaa (Harrien) är dödlighetssiffran i genomsnitt större än i Virumaa ³⁰.

Det är lätt att förstå, att under sådana förhållanden alla förbindelser upplöstes och moralen sjönk, vilket också samtida klaga över.

Att alla förbindelser genomgingo en upplösningsprocess, visar också det förhållandet, att man under och efter pesten mycket flyttade omkring om än inte längre sträckor. Sålunda finna vi på varje herrgård i Viru-Nigula inflyttade personer (Kladden till inkquisitionens protokoll). Vi se även en målmedveten strävan att så vitt möjligt hindra dessa vandringar. Alla få bege sig tillbaka dit, därifrån de härstamma. Här se vi den stora roll pesten spelade vid utbildandet av förhållandena i Estland under den ryska tiden. På grund av bristen på arbetskraft och överflödet på jord måste godsägaren allt strängare hålla på bestämmanderätten över bondens person. Bakom honom stod den ryska statsmakten, och förhållandet blev sådant det med Rosens deklaration sanktionerades ³¹. Sålunda blev pesten en viktig faktor vid försämrandet av böndernas sociala och rättsliga förhållanden. Följden skulle helt säkert blivit den motsatta (liksom i England och det övriga Väst-Europa efter digerdöden 1343), om Estland kommit att stanna under Sveriges bondevänliga regering.

²⁷ Jordan, a. a. s. 81.

²⁸ Köpp, a. a., passim. Bruiningk, a. a. s. 384—393.

²⁹ Inquisition 1712, s. 65 j.

³⁰ Jordan, a. a. s. 80.

³¹ Om denna se nu senast Juris Vigrabs, Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft in Livland und Estland, Tartu 1937.

REFERAAT.

Suur katk Viru-Nigula kihelkonnas 1710—1711.

Suurele Põhja Sõjale järgnenud suur katk on jätnud sügavad jäljed Eesti rahva traditsiooni ja Eesti rahva majandusliku ning sotsiaalse olukorra kujunemisse, kuid selle kohta ei ole seni veel ilmunud ühtki ainekstühjendavat käsitlust. Materjalid selleks on aga küllaltki rikkalikud.

Kokku võttes kõigis kättesaadavais allikais leiduvaid sellekohaseid andmeid Viru-Nigula kihelkonna kohta, selgus, et seal suri katku umbes 76 protsenti elanikke. — „Inquisition über die Güter Estlands im Jahre 1712“ märgib kihelkonnas 1267 surnut ja 746 ellujäänut. Kuna osas mõisades ei ole surnute arvu märgitud ja mõne juures seda asendab märkus: „puhtalt välja surnud“, on suhtarvu saamiseks õigem jätta neis arvestamata ka ellujäänud. Nii saame arvud 1267 ja 446. 1716. aasta annotatsioonis esineb kihelkonnas katku üleelanuid rohkem. Liites siia veel kahe loenduse vahel surnute arvu kirikuraamatu järgi saame 947 katku üleelanud inimest. See ellujäänute arvu suur vahe aga ei muuda samavõrd suhtarvu, sest juurekasv toimub suurelt osalt 1712 nii ellujäänute kui surnute hulgas puudulikult arvestatud maatameeste arvel.

Üldiselt on naiste suremus tunduvalt suurem. Ainult vanu naisi on jäänud ellu rohkem kui vanu mehi.

Reduktsiooniaegsete kaartide ja inkvisitsiooni andmete kõrvutamisest selgub, et väga sagedasti on surnud terved perekonnad, kuna tühjaksjäänud talude protsent on enam-vähem paralleelne surnute protsendiga. Majanduslik olukord, võib olla just suure suremuse tõttu on üldiselt hea. Nii on 1712 iga asustatud talundi kohta 4 suurt looma, iga inimese kohta 1.

W. J o r d a n arvestab katkusuremust Eestimaal 60—78 protsenti. Viru-Nigulas suremus võrdub siis umbes Eesti keskmisele.

Äratrükk „Akad. Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatust 1938.“

Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi väljaanne.